

Corijn van Mazijk

**De wereld als
verschijning**

Fenomenologie en
de twintigste eeuw

Boom

Inhoud

Inleiding. Wat is fenomenologie?	9
1. Husserl. Fenomenologie als wetenschap	33
2. Heidegger. Fenomenologie van het erzijn	69
3. Sartre. Fenomenologie en vrijheid	105
4. Merleau-Ponty. Fenomenologie van het lichaam	131
5. De minder bekende fenomenologen	151
Nabeschouwing en blik op de eenentwintigste eeuw	177
Noten	185

Inleiding

Wat is fenomenologie?

Wanneer je opkijkt uit dit boek zie je van alles om je heen. Misschien zit je in een cafeetje. Om je heen staan tafels met stoelen, mensen drinken koffie, praten met elkaar of zitten te werken. Dit alles wordt door jou nu ervaren; de tafeltjes, de stoeltjes en de mensen zijn allemaal *fenomenen* voor jou. Je voert een kort gesprek met een vriendin die naast je zit; je ziet haar; je vat haar gezichtsuitdrukkingen zonder erover na te denken; je begrijpt de woorden die ze uitspreekt meteen. Ook deze uitdrukkingen en betekenissen zijn fenomenen. Misschien raak je af en toe verzonken in gedachten of maak je een simpele berekening bij het betalen van je drankje; dit zijn net zo goed allemaal fenomenen. Wanneer je vervolgens over jezelf nadenkt als degene die dit alles ervaart, dan ben je zelf ook een fenomeen geworden. Ook de handelingen – de zogenaamde ‘akten’ – van denken, reflecteren, voelen, waarnemen en inleven zijn fenomenen.

De filosofische studie van al zulke fenomenen heet *fenomenologie*. Deze onaantrekkelijk lange naam is afgeleid van de Griekse woorden *lógos* en *phainómenon*. Ook vóór deze recente filosofische stroming werd de term ‘fenomenologie’ al door anderen gebruikt, zoals bijvoorbeeld door Hegel in zijn beroemde *Fenomenologie van de geest* (1807). Maar ook binnen

de fenomenologie van de twintigste eeuw waren de beschouwingen over fenomenen heel verschillend. Vandaag de dag zetten deze discussies zich voort in allerlei wetenschappelijke disciplines, want fenomenologie is voor de wetenschappen in de afgelopen decennia steeds belangrijker geworden.

Uitgaande van het eerdere voorbeeld zou je kunnen denken: maar is volgens de fenomenoloog dan niet *alles* een fenomeen voor mij? In zekere zin is dit inderdaad zo. Alles wat ik ervaar is voor mij een fenomeen en alles wat jij ervaart is voor jou een fenomeen. De totaliteit aan fenomenen die zich aan iemand voordoet, de verzameling van alles wat door iemand in het stromende nu-moment ervaren wordt, kan ook 'bewustzijn' of simpelweg 'ervaring' genoemd worden. Mijn bewustzijn omvat de wereld zoals die op een bepaald moment als fenomeen aan mij verschijnt. De term 'bewustzijn' is voor veel fenomenologen daarom ook van centraal belang: zij menen dat het bewustzijn – al noemen ze het niet allemaal zo – in zekere zin alles is wat ons ter beschikking staat. Bewustzijn garandeert mijn toegang tot de werkelijkheid waarin ik samen met andere, eveneens bewuste, mensen meen te staan. Dit bewustzijn, met alles waar het bewust van is, vormt het onderzoeksveld van de fenomenologie.

In oosterse tradities wordt het belang van het bewustzijn langer erkend dan in het Westen. Vandaag de dag hebben ook aspecten van deze oosterse opvattingen in het Westen voet aan de grond gekregen – denk aan mindfulness en meditatie. Vaak gaat het dan om praktische toepassingen van oude, theoretische ideeën, zoals het leiden van een rustiger of bewuster leven.

De fenomenologie, als een van de voornaamste stromingen in de twintigste-eeuwse westerse filosofie, is vooral theoretisch van aard; het is immers de leer van de fenomenen. Hierdoor kan het voor iemand zonder filosofische training

soms moeilijk zijn om de waarde te zien van de fenomenologische kernvraagstukken. Toch betekent dit ook weer niet dat de fenomenologie niet raakt aan het persoonlijke leven. Méér dan in de meeste andere filosofische stromingen in het Westen staan in de fenomenologie juist het eigen leven en de zin ervan centraal.

Fenomenologie is dus, heel algemeen, de leer van de fenomenen – of van ervaring, subjectiviteit, bewustzijn, of hoe je het ook wilt noemen. Hiermee is echter nog slechts een algemeen beeld geschetst. Bovendien voor experts al een mogelijk controversieel beeld; Martin Heidegger (1889-1976), bijvoorbeeld, een van de belangrijkste fenomenologen, gebruikt geen van bovengenoemde termen om te duiden wat hij in zijn fenomenologie bestudeert. Zo had de Franse fenomenoloog Maurice Merleau-Ponty (1908-1961) misschien toch gelijk toen hij in *Fenomenologie van de waarneming* (1945) stelde dat de vraag wat fenomenologie is niet eenduidig te beantwoorden is. De latere fenomenologen ontwikkelden dan ook allemaal hun eigen ideeën op de door Edmund Husserl (1859-1938), de grondlegger van deze stroming, gelegde basis.

Gedeelde uitgangspunten

Toch zijn er wel degelijk overeenkomsten te duiden tussen de belangrijkste fenomenologen uit de twintigste eeuw en het is goed om hier kort bij stil te staan. Allereerst delen alle fenomenologen een verlangen om terug te keren naar wat Husserl ‘de zaken zelf’ (*die Sachen selbst*) noemde. Hoe fenomenologie te werk gaat mag dan verschillen per denker, ze zijn het erover eens dat fenomenologie een terugkeer naar de zaken zelf behelst. Deze uitdrukking doet misschien

denken aan het kantiaanse ‘ding op zichzelf’ (*Ding an sich*). Immanuel Kant (1724-1804), de grote verlichtingsfilosoof uit Königsberg, verwees hiermee echter naar de onkenbare wereld voorbij de grenzen van onze ervaring. Daarmee is het kantiaanse ding op zichzelf eerder het tegenovergestelde van de fenomenologische zaken zelf, namelijk de fenomenen: dat wat aan ons verschijnt precies zoals het verschijnt. Alle fenomenologen zweren slechts trouw aan dat wat direct gegeven is en verwerpen daarmee het kantiaanse *Ding an sich*.¹ De terugkeer naar de zaken zelf is dus een terugkeer naar de fenomenen, niet naar een verborgen werkelijkheid. Fenomenologen zien fenomenen doorgaans ook niet als een *afspiegeling* van een verborgen werkelijkheid. De werkelijkheid ligt niet *achter* de fenomenen, maar is aan ons gegeven *middels* de fenomenen. Dit betekent, merkwaardig genoeg, dat het bestuderen van de fenomenen *gelijktijdig het bestuderen van de werkelijkheid is*.

Fenomenologen hekelen dan ook allemaal de opvatting dat wij toegang zouden kunnen hebben tot de wereld zoals die *compleet onafhankelijk* van ons zou bestaan. Ze menen juist dat wereld en bewustzijn op zo’n manier met elkaar samenhangen dat uitspraken over een wereld voorbij de grenzen van bewustzijn onzinnig zijn. Daarmee zeggen ze eigenlijk: niets meer dan fenomenen zullen aan ons gegeven zijn – wat niet zo gek is, want zodra iets gegeven is, is het immers een fenomeen. We hoeven dus niet te proberen een werkelijkheid te zoeken die onafhankelijk van ons zou bestaan. Kant hield zo’n zoektocht in zijn *Kritiek van de zuivere rede* (1781) ook al voor onmogelijk. Hoewel fenomenologie gedeeltelijk ontstaat in een strijd met Kants leer – namelijk met het toen zo populaire neokantianisme – staat de fenomenologie met haar nadruk op *dat wat ervaren kan worden* toch globaal in dezelfde traditie.

We hebben nu een aantal belangrijke overeenkomsten weten te duiden tussen de twintigste-eeuwse fenomenologen: de centrale rol van het bewustzijn, de verbondenheid van de wereld met het bewustzijn, en de noodzaak van een terugkeer naar de zaken zelf: de fenomenen. Nog een belangrijke overeenkomst is dat alle fenomenologen denken dat een terugkeer naar de zaken zelf alleen kan slagen wanneer een zekere methode wordt toegepast. Hoewel we altijd al intiem vertrouwd zijn met de wereld zoals die aan ons verschijnt, gaat ons gericht-zijn op de fenomenen *als* fenomenen niet vanzelf. Fenomenologen denken dat we in de alledaagse ervaring juist *niet* letten op de ervaring of op de fenomenen. We zijn gericht op de dingen die we ervaren als *dingen*, niet als *fenomenen*. Daarmee gaan we dus merkwaardig genoeg aan de fenomenen voorbij – ook al zijn de fenomenen alles wat we hebben! Alle fenomenologen menen dat een soort mentale oefening vereist is om ons goed op de fenomenen te kunnen richten. Deze mentale oefening werd door Husserl de *fenomenologische reductie* genoemd. Husserl schreef hier véél uitgebreider over dan de latere fenomenologen; toch is het minstens duidelijk dat ze deze methode allemaal heel verschillend begrepen hebben.

Als laatste overeenkomst wijs ik op de gedeelde interesse van de fenomenologen in de *voorwetenschappelijke* of *alledaags ervaren wereld*. Deze alledaagse wereld is de wereld waarin wij staan voordat er wetenschap wordt beoefend en dus voordat alles in exacte feiten wordt uiteengezet. Fenomenologen menen dat de alledaagse wereld, ons ogenschijnlijk zo vertrouwd, langzaam uit het zicht verdwijnt door de dominante invloed van de natuurwetenschap binnen het westerse denken. De wetenschappelijke blik zou alleen oog hebben voor wat zich laat vatten in exacte taal. De thematische manier van denken die de natuurwetenschap

en het *naturalisme*² kenmerkt, kan geen recht doen aan de alledaags ervaren wereld die juist met personen, waarden en betekenis gevuld is. Voor deze werkelijkheid heeft de natuurwetenschapper geen oog. Voor sommige fenomenologen is fenomenologie zelfs niets meer dan een poging om deze in vergetelheid geraakte alledaags ervaren wereld op te graven.

Een kort historisch overzicht van de fenomenologische traditie

Er is dus een aantal overeenkomsten te duiden die in elk geval de invloedrijkste fenomenologen van de twintigste eeuw verbinden. Toch zijn er ook grote verschillen. Het is goed hier kort bij stil te staan met een globaal overzicht van de vier belangrijkste fenomenologen die in dit werk besproken worden.

Voor zover een begin aan te wijzen is, kunnen we zeggen dat de fenomenologie begint met Edmund Husserl (1859-1938). Wat René Descartes (1596-1650) was voor de zeventiende eeuw en Immanuel Kant (1724-1804) voor de laat achttiende en negentiende, dat was Husserl voor de twintigste eeuw. Ten minste alle belangrijke stromingen in de zogenaamde *continentale filosofie*³ hebben wortels in zijn gedachtegoed en zijn ontstaan in gesprek met zijn filosofie. Eigenlijk is kennis van Husserls filosofie dus onmisbaar voor iedereen die de belangrijkste ontwikkelingen in de filosofie van de afgelopen eeuw wil begrijpen.

Husserls fenomenologie behoort ook tot de meest complexe filosofische systemen. Dit is deels te wijten aan zijn obsessie met het uitdenken van een methode voor de filosofie. Dit alleen al maakt zijn denken bijzonder. Maar weinig filo-